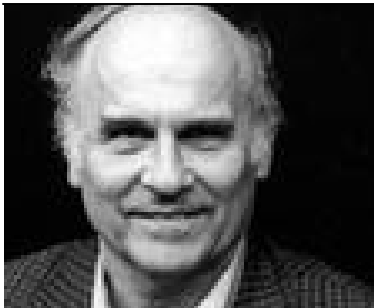

Рышард Капусьцінскі

...калі б сабраць энергію цярпеньня,
якую адалі тут мільёны людзей,
і пераўтварыць яе ў стваральную сілу,
з нашай планеты можна было б зрабіць
квітнеючы сад...

Імперыя

Разьдзелы з кнігі

З ВЫШЫНІ ПТУШЫНАГА ПАЛЁТУ. (1989-1991)

Калыма, імгла ды імгла

Чатыры дні я чакаў на лётнішчы ў Якуцку, каб мой самалёт адляцеў у Магадан. На Калыме шалелі сьнежныя буры, падобна там усё занесла, засыпала, і па гэтай прычыне затрымалі запланаваныя рэйсы.

Так выглядае падарожжа па Сібіры.

Большасьць лётнішчаў асьветлена дрэнна, машыны, якія там лятаюць, старыя і часта псуецца, часам таксама трэба чакаць недзе на краю кантыненту, каб самалётам прывезьлі паліва. У падарожжы чалавек увесь час жыве ў напружаньні, на нервах, у страху, што праз гэтыя неспадзяваныя прастоі і затрымкі ён страціць нейкую сувязь, нейкую рэзервацыю, і тады – трагедыя, няшчасьце, катастрофа, бо тут нельга капрызіць, мяняць білеты, выбіраць іншыя тэрміны і трасы, можна

*Працяг.
Пачатак
у №5-6 (30-31).*

*Пераклад
з польскай
Яўгена
САЛЕЙЧУКА.*

захразнуць на цэлы тыдзень на выпадковым, невядомым і заўсёды запоўненым лётнішчы, бяз шанцу, каб выбрацца хутка (усе білеты прададзеныя на месяц наперад), што тады рабіць з сабой, дзе жыць, з чаго жыць?

Менавіта ў такой сітуацыі я зараз у Якуцку. Вярнуцца ў горад таксама не магу, а што як бура на Калыме раптам сьціхне? Калі бура сьціхне, самалёт адразу адляціць, таму мы павінны трымацца за яго рукамі і нагамі, бо калі ўцячэ, калі пырхне – нам канец.

Таму застаецца сядзець і чакаць.

Сапраўды, сядзець так бяз руху ў стане разумовага здранцьвення, нічога ўласна ня робячы: нуда невыносная, гэтая бязьдзейнасць жахлівая, але з другога боку, ці не такім бязьдзейным і апатычным чынам праводзяць час мільёны і мільёны людзей на зямным шары? І гэта гадамі, стагоддзямі? Незалежна ад рэлігіі, ад культур і рас? Дастаткова ў Паўднёвай Амерыцы адправіцца ў Анды, ці прайсьці запыленымі вулачкамі Пюры ці паплыць ракой Арынока – паўсюль сустрэнем бедныя, гліняныя вёскі, паселішчы і мястэчкі, і ўбачым, як шмат людзей сядзіць каля дамоў, на камянях і лаўках, сядзяць бяз руху, уласна нічога ня робячы. З Паўднёвай Амерыкі паедзем да Афрыкі, наведем самотныя азасы ў Сахары, і вёскі чорных рыбакоў, што цягнуцца ўздоўж Гвінейскай затокі, наведем таямнічых пігмеяў у джунглях Конга, маленькую мясціну Мвэнза ў Замбіі, прыгожае племя дзінка ў Судане – паўсюль убачым, што людзі сядзяць, часам абзавуцца нейкім словам, вечарам пагрэюцца каля вогнішча, але ўласна нічога ня робяць, толькі бязьдзейна і нерухома сядзяць, будучы апроч таго (мы можам так думаць) у стане разумовага здранцьвення. А ці ў Азіі інакш? Ці ня ўразіць нас па дарозе з Карачы ў Лагор, ці з Бамбею ў Мадрас, або з Джакарты ў Малангу – што тысячы, і нават мільёны пакістанцаў, індусаў, інданезійцаў і іншых азіятаў сядзяць бязьдзейна, бяз руху, і прыглядаюцца невядома да чаго? Паляцім на Філіпіны і на Самоа, наведем неабсяжныя абшары Юкону і экзатычную Ямайку – паўсюль, паўсюль той самы від людзей, якія сядзяць бяз руху, цэлымі гадзінамі, на старых крэслах, на кавалках дошак, на пластмасавых скрынках, у цені таполяў і мангавых дрэваў, абапершыся аб сьцены трушчобаў, аб платы і праёмы вокнаў, незалежна ад пары дня і году, ад таго, ці сьвеціць сонца, ці ідзе дождж, людзей асалавелых і ніякіх, нібыта ў стане хранічнай дрымоты, што нічога ўласна ня робяць, што тырчаць так бяз патрэбы і мэты, а таксама (можна ўявіць), якія знаходзяцца ў разумовым здранцьвенні.

А тут, вакол мяне, на лётнішчы ў Якуцку? Ці ж ня тое самае? Натойп людзей, якія сядзяць моўчкі, бяз руху, непаваротлівы натоўп, які не здрыганецца, які, склалася ўражаньне, нават ня дышае. Дык перастанем нервавацца і мітусіцца, перастанем мучыць сьцюардэс пытаннямі, на якія і так няма адказаў, і па прыкладзе нашых братоў і сёстраў з соннай вёскі Сан Хуан пад Вальдзівіяй, з прыгнечаных сьпякотай паселішчаў у пустыні Гобі і з засьмечаных прадмесцяў Шыразу – сядзем бяз руху, гледзячы ўсё роўна куды і правальваючыся з кожнай гадзінай глыбей і глыбей у стан разумовага здранцьвення.

Праз чатыры дні бура на Калыме сьціхае, тоўстая сьцюардэса беге па зале, будзіць сьпячых, крычыць гучна: “Магадан! Каму ў Магадан?” Пасьпешна, нярвова мы зьбіраем свае торбы, мяшкі, пакункі, скрынкі і

абкручваючыся шалікамі, зашпільваючы кажухі і нацягваючы на галаву аблавухі – бязладна імчымся да самалёту, які тут жа заварочвае на ўзьлётную паласу. Ляцім. Побач са мной сядзіць жанчына – яна ляціць адведаць сына, які служыць у войску на Калыме. Яна занепакоеная ягонымі лістамі: з іх вынікае, што ён дрэнна пераносіць дзедаўшчыну.

Ці чуў я пра дзедаўшчыну? Так, чуў. Гэта сістэма зьдзекваньняў сяржантаў і стараслужачых жаўнераў над навабранцамі. Адна са злаякасных пухлінаў, якая точыць Чырвоную Армію. Савецкае грамадства зьведзенае да памераў узводу ці роты і апранутае ў мундзір. Сутнасьць гэтага грамадства: зьдзекваньне моцнага над слабым. Навабранец слабейшы, таму старэйшы па званьні ці тэрміну службы ў арміі робяць з яго свайго нявольніка, парыю, чысьцібота, плявальніцу. Навабранец павінен заплаціць за тое, каб яго прынялі ў новае, зьдзічэлае грамадства, павінен страціць індывідуальнасьць і годнасьць. З гэтай мэтай навабранца трэціруюць, прыгнятаюць, ламаюць, зьнішчаюць. Б'юць яго і катуюць. Часам ён не вытрымлівае зьдзекаў і цкаваньняў, лютасьці і тэрору, спрабуе ўцякаць альбо ўчыняе самазабойства. Навабранец, які ператрывае бязьлітасны карцэр дзедаўшчыны, будзе жыць толькі адной думкай – ачуцца, адпомсьціць, адплаціць за сваё прыніжэньне, за тое, што качалі яго ў брудзе і кале, што павінен быў нюхаць анучы сяржантаў, што яго білі ботамі ў твар. Але на кім адыграецца ўчарашні навабранец? У каго будзе забіраць пасылкі з дому, каму адаб'е ныркі? Бясспрэчна – слабейшаму за сябе, ці то новаму навабранцу.

Гэты ўжо традыцыйны, звыклы садызм сёньня мае новую пажыву, бо ў арміі разгарэліся этнічныя і рэлігійныя канфлікты: узбек забівае таджыка, узвод праваслаўных (расейцы) б'ецца з узводам мусульманаў (татараў), шаман (мардзьвін) заганяе нож у сьпіну атэісту (немцу).

Устрывожанья, уражанья маці пачалі арганізоўвацца ў розныя саюзы і таварыствы, каб прымусіць уладу змагацца з дзедаўшчынай. Іх можна сустрэць на розных дэманстрацыях і шэсьцях, як яны ідуць, несучы перад сабой дзьве фатаграфіі: на адной малады хлопец, здымак пакінуты маці на памяць, калі ішоў у войска, на другой той самы твар, тая самая галава – ужо ў труне. Калі маці дастаткова заможная, гэтыя здымкі апраўленыя ў рамкі за шклом. Але ёсьць бедныя жанчыны, якія нясуць дрэнныя, абшарпаныя фатаграфіі. Дождж і сьнег ужо змываюць і заціраюць рысы маладога твару. Калі, праходзячы, вы затрымаецеся на момант, жанчыны будуць удзячныя вам за гэты жэст.

Суседка ў самалёце пра пакуты свайго сына-навабранца гаворыць мне шэптам, на вуха: бо ж выдае таямніцу вялікай арміі. Ня ведаю, ці чытала яна дасьледчую працу Міхайлоўскага пра Дастаеўскага. Стары, вялікі тэкст напісаны ў 1882 годзе. Міхайлоўскі быў расейскім эсэістам, мысьляром. Адпрэчваў Дастаеўскага, называў яго “бязьлітасным талентам”, але адначасова захапляўся ягонай праніклівасьцю, ягоным геніем. Міхайлоўскі піша, што Дастаеўскі адкрыў у чалавеку страшную рысу – непатрэбную лютасьць. Што ў чалавеку ёсьць схільнасьць прычыняць іншым пакуты – без прычыны, бяз мэты. Чалавек замучвае другога без аніякай падставы, толькі таму, што мучэньне дае яму асалоду, пра якую ён ніколі не прызнаецца ўголас. Тая рыса (непатрэбная лютасьць), злучаная з уладай і пыхай, стварыла самыя бязьлітасныя тыраніі сьвету. Гэтае адкрыцьцё, падкрэсьлівае Міхайлоўскі, зрабіў Дастаеўскі, які ў апавяданьні “Вёска Сьцяпанчыкава і яе жыхары” апісаў

маленькую, правінцыйную нікчэмнасьць – Фаму Апіскіна, мучыцеля, пачвару, тырана. “Дайце Фаме Апіскіну ўладу Івана Грознага ці Нерона, піша Міхайлоўскі, не саступіць ім ні ў чым і здзівіць сьвет сваімі злачынствамі”. Больш чым за паўстагоддзя да ўзмацненьня Сталіна ў Крамлі і перад тым як Гітлер атрымаў уладу, Дастаеўскі з прарочай інтуіцыяй разгледзеў у постаці Фамы Апіскіна прататып абодвух тых тыранаў.

Фама, здзекуючыся над сваімі ахвярамі, задавальняе патрэбу ў здзекваньні, мучэньні, прычыненьні болю. Фама гэта непрактычны чалавек (“яму патрэбна тое, што непатрэбна”), прычыняючы іншым пакуты, ён нічога не дасягае – таму яго нельга разглядаць ні ў якіх рацыянальных, прагматычных катэгорыях. Ён ня думае пра тое, што здзекваньне над людзьмі ня мае мэты і нікуды не вядзе – важны сам працэс здзекваньня, самое тыранства, займаньне лютаваньнем дзеля лютаваньня. Для скуралупа тут істотны сам занятак катаваньня іншых, самое садысцае дзеянне, самое быцьцё бязьлітасным. Фама “без ніякай прычыны б’е зусім нявіннага чалавека”. Гэта прыносіць яму асалоду і дае пачуцьцё абсалютнай улады. У гэтай чыстай, бездакорнай бескарысьлівасьці прычыненьня пакуты, акрэсьленай Міхайлоўскім як “непатрэбная лютасьць”, ён бачыць вялікае псіхалагічнае адкрыцьцё Дастаеўскага.

Але чаму, задумваецца Міхайлоўскі, людзі тыпу Фамы Апіскіна, знаходзілі сабе такую прыдатную глебу ў Расеі? Бо, адказвае, “галоўная рыса расейца, умацаваная ў расейскім народзе – гэта безупыннае імкненьне да цярпеньня”. Так, гэта павінен быў быць расеец, каб апісаць постаць Фамы, каб адкрыць яго змрочную душу, якую перапаўняе “нестрыманая, самабытная злосьць”, каб паказаць нам яго страшнае, незразумелае Падзямельле.

Пад крыламі самалёта перамяшчаецца белая, нерухомая паверхня, дзе-нідзе пазначаная цёмнымі плямамі лясоў, манатонная і пустая прастора, лагодныя пагоркі, у форме плоскіх, прысадзістых курганаў – нічога, на чым можна было б затрымаць вока, нічога, што прыцягнула бы ўвагу. Гэта Калыма.

У Магадане ад лётнішча да гораду больш за 50 кіламетраў, на шчасьце я злавіў таксоўку, абабраную, іржавелую “Волгу”. Ехаў з душой у пятах, бо ня меў пропуску ў горад, баяўся, што мяне вернуць з дарогі, а ўжо вельмі даўно думаў пра тое, каб прыехаць сюды, убачыць гэтае самае страшнае на сьвеце, поруч з Асьвенцымам, месца. Мы ехалі па засьнежанай шашы, паміж узгоркамі, мінаючы часам рэдкія сасновыя пералескі. З аднаго з такіх пералескаў раптам выйшлі два маладыя чалавекі ў цёмных акулерах, у элегантных заходніх паліто з узьнятымі каўнярамі. Тыпы, як са звычайнага крымінальнага фільму. Яны спынілі нас і запыталі, ці возьмем іх да гораду. Кіроўца паглядзеў на мяне, але я лічыў, што няма чаго думаць і трэба іх узяць. Аказалася, што іх паслаў добры анёл, бо праз дзесяць кіламетраў быў кантрольны пункт, і мы павінныя былі спыніцца. Убачыўшы здалёк міліцыянтаў я зняў і схаваў акулера. Тут носяць лінзы ў жоўтай або ў карычневай пластыкавай аправе, а мая аправа металічная, лёгкая, адразу зьвяртае ўвагу, што іншая, не адсюль, і калі я хачу згубіцца – хаваю акулера. У сваёй баваўнянай ватоўцы і ў аленавай вушанцы я выглядаў як нехта з Омску ці Томску. Па сутнасьці, міліцыянты адразу зацікавіліся тымі, у цёмных

акулярах, пачалася сварка, скандал, тузаньне, выцягваньне іх з машыны. Адным словам, затрымалі тых маладых, а нам загадалі ехаць.

Каўказская мафія, акрэсьліў тых затрыманых кіроўца таксоўкі. Слова “мафія” цяпер робіць маланкавую кар’еру. Усё часьцей яно замяняе слова “народ”. Там, дзе некалі сто народаў жылі “ў згодзе і братэрстве”, цяпер зьявілася сто мафіяў. Народы зьніклі, перасталі існаваць. На іх месцы зьявіліся тры вялікія мафіі – мафія руская, мафія каўказская і мафія азіяцкая. Тыя вялікія мафіі падзяляюцца на бясконцую колькасць меншых мафіяў. Так існуюць мафіі чачэнскія і грузінскія, татарскія і ўзбецкія, чалябінскія і адэскія. Тыя меншыя мафіі падзяляюцца на яшчэ меншыя, а тыя ў сваю чаргу на зусім малыя. Малыя, але грозныя, узброеныя пісталетамі і нажамі. Такім чынам ёсьць мафіі, якія дзейнічаюць у маштабе краю, у маштабе рэспублікі, у маштабе гораду, кварталу, адной вуліцы, аднаго падворку. Геаграфія мафіі вельмі складаная, але хто да якой мафіі належыць – іншыя мафіёзі ведаюць дакладна, бо ад гэтага распазнаваньня залежыць іх жыцьцё. Усе мафіі маюць дзьве рысы: а) іх чальцы не працуюць, а жывуць добра; б) увесь час яны зводзяць рахункі. Крадзе, займаецца кантрабандай, ці зводзіць рахункі – так выглядае штодзённае жыцьцё чальца мафіі.

Гэтая манія мафіяў: надакучлівае мысьленьне ў мафіёзных катэгорыях – ня ўзятае проста так цалкам з паветра, яна мае свае глыбокія, трагічныя карані. Вялікі катаклізм канца дваццатых гадоў: сусьветная вайна, кастрычнік 1917, потым грамадзянская вайна і масавы голад – пазбавілі ў Расеі мільёны дзяцей іх бацькоў і дамоў. Тыя мільёны сіротаў, мільёны беспрытульных кружылі па дарогах краіны, па вёсках і гарадах, шукаючы ежы і даху над галавой (бо ёсьць розьніца быць галодным і бяздомным у Афрыцы і ў Расеі, у Расеі бяз цёплага кута замерзьнеш на сьмерць). Шмат з тых беспрытульных жылі з крадзяжу і рабунку. З часам частка з іх была ўключаная ў НКВД, дзе яны зрабіліся інструментам сталінскіх рэпрэсіяў, а частка зрабілася прафесійнымі злодзеямі – пазьней яны былі ў лагерах правай рукой наглядчыкаў з НКВД і тэрарызавалі палітычных вязьняў. Маштаб гэтай паталогіі значны: і ў першым, і ў другім выпадку – гэта былі, цягам многіх гадоў, мільёны людзей. Дзядамі многіх сучасных мафіёзі ў Расеі зьяўляюцца тыя бяздомныя і часта безыменныя беспрытульныя. Адрываньне ад свайго мінулага было нялёгкім, а часам проста немагчымым. Хто аднойчы трапіў у канфлікт з уладай, той перадаваў свой канфліктны статус сыну і ўнуку. Уласна – гэта і ёсьць сьпецыфікай постсавецкага грамадства у былым СССР: што там існуюць не адзінкі, не злачынныя элементы, але цэлая, маючая радавод і традыцыі, іншая чым рэшта грамадства, крымінальная праслойка людзей. Кожны чарговы крызіс – другая сусьветная вайна, пасьляваенныя чысткі, карупцыя эпохі Брэжнева, развал СССР – папаўняў і павялічваў шэрагі той праслойкі.

Пра мафіі ў Імперыі можна казаць доўга. Тэма інтрыгуючая, калі нехта ёй захапляецца. Маніякальнае, упартае бачаньне сьвету як вялікай, татальнай мафіёзнай структуры (Хто спрабуе адлучыцца ад Грузіі? Абхазская мафія. Хто атакуе армянаў? Азербайджанская мафія, і г.д.) мае дзьве дадатковыя крыніцы. Першай ёсьць змоўніцкая тэорыя гісторыі, якая гадамі распаўсюджвалася сталінізмам (за ўсім нядобрым, што адбываецца, стаяць змовы, арганізацыі, мафіі), а другой ёсьць традыцыя, практыка і клімат агульнай таямнічасьці, што характарызуе палітычнае і грамадскае

жыцьцё ў той дзяржаве (Хто быў ва ўладзе? Мафія Гарбачова. Хто будзе кіраваць у Крамлі праз некалькі гадоў? Нейкая іншая мафія!).

У горадзе ўжо ніхто мяне ні пра што не пытаўся. Нягледзячы на тое, што адміністратарка гатэлю “Магадан” была суровая і глядзела на мяне (ня ведаю чаму) з дакорам, дала мне сьветлы і цёплы пакой нумар 256. Праз вакно я бачыў засьнежаную вуліцу і аўтобусны прыпынак, а далей мур, за якім была старая турма.

У Магадан можна прыехаць, як тыя тры японцы з тэкстыльнай фірмы ў Сапара, якіх я сустракаю ў гатэлі.

Яны ня ведаюць, дзе знаходзяцца.

Гандлююць, кланяюцца, ветлівыя, чыстыя, прыбытковыя, спраўныя. Яны хочуць прадаць свой тэкстыль – гэта тое, што прывяло іх сюды. Але можна таксама прыехаць з цалкам іншым, чым элеганцкія тканіны, багажом – гэта значыць з багажом ведаў пра месца, уласна ў якім я размаўляю з японцамі. Справа ў тым, што мы стаім на чалавечых касьцях. І калі нават пад уплывам гэтага разуменьня адысьці на крок, ці нават адбегчы на некалькі сотняў метраў, гэта нічога ня зьменіць: паўсюль могілкі і могілкі.

Магадан – гэта сталіца паўночна-ўсходняй часткі Сібіры, якую называюць Калымой па рацэ, што цячэ тут – Калыме. Зямля вялікіх марозаў, вечнай мерзлаты, цемры – пустая, бясплодная, амаль бязлюдная тэрыторыя, якую раней наведвалі толькі невялікія качэўніцкія плямёны – чукчаў, эвенкаў, якутаў. Калыма выклікала зацікаўленасьць Масквы толькі ў нашым стагоддзі, калі разышлася вестка, што там ёсьць золата. Восеньню 1929 году над залівам Нагаева (Ахоцкае мора, якое зьяўляецца часткай Ціхага акіяну) пабудавалі тут першую базу-пасяленьне. Такі быў пачатак Магадану. У той час трапіць сюды можна было толькі морам з Уладзівастоку ці Находкі, пльвучы на поўнач 8-10 дзён.

11 лістапада 1931 году ЦК ВКП(б) прымае пастанову пра стварэньне на Калыме трэсту па здабычы золата, срэбра і іншых металаў – “Дальстрой”. Праз тры месяцы ў заліў Нагаева ўваходзіць карабель “Сахалін”, на якім прыбывае першы дырэктар “Дальстрою” – латышскі камуніст, генерал ГПУ, Эдвард Берзін. Берзіну на той час 38 гадоў. Ён пражыве яшчэ пяць гадоў. Ад прыезду Берзіна бярэ пачатак геена, якая пад назвай Калымы прэйдзе, разам з Асьвенцымам, Трэблінкай, Хірасімай і Варкутой, у гісторыю самых вялікіх жахаў XX стагоддзя. У гутарковай расейскай мове назва Калыма дзіўным чынам пераўтварылася ў слова-суцяшэньне. А менавіта, калі сапраўды вельмі дрэнна, жахліва, страшна, расеец суцяшае расейца: не перажывай, на Калыме было горш!

Аднак у марознай пустыні Калымы патрэбныя людзі для працы. Таму адначасова з “Дальстроем”, Масква стварае там УСВІТЛгаг (управу Паўночна-Усходніх Папраўча Працоўных Лагераў). УСВІТЛгаг выконваў для “Дальстрою” тую самую ролю, што і канцэнтрацыйны лагер Асьвенцым-Бжэзінка для “IG Farben” – пастаўляў нявольнікаў.

Пачатак Магадану – гэта адначасова пачатак вялікага тэрору эпохі Сталіна. Мільёны людзей трапляюць у турмы. На Украіне дзесяць мільёнаў сялянаў гінуць з голаду. Але ня ўсе яшчэ памерлі. Незьлічоныя тлумы “кулакоў” і іншых “ворагаў народу” можна б выслаць на Калыму, але слабое месца – транспарт. Толькі адна лінія чыгункі вядзе да Уладзівастоку, толькі некалькі караблёў

курсуде адтуль да порту ў Магадане. Менавіта гэтай дарогай, безупынна цягам 25 гадоў, трывае перавоз жывых людскіх шкілетаў з усёй Імперыі ў Магадан.

Жывых, а таксама ўжо мёртвых. Варлам Шаламаў распавядае пра карабэль “Кім”, які вёз у трумах тры тысячы вязьняў. Калі яны ўзбунтаваліся, канваіры залілі трумы вадой. Быў саракаградусны мароз. У Магадан прывезьлі замерзлыя глыбы. Іншы карабэль, які вёз тысячу ссыльных, застраў у льдах Арктыкі. Да порту даплыў праз год – ніхто з вязьняў ужо ня жыві.

Вось карабэль “Джурма”, які вязе асуджаных жанчын, даплыў да Магадану. Шмат з тых жанчын памірае ўжо ад голаду і зьнясіленьня. Такіх людзей, у стане павольнай агоніі, на лагэрнай мове называюць дахадзьягамі.

“Дахадзьягаў па чарзе выносяць на насілках. Выносяць і кладуць на беразе радамі, пэўна, каб палегчыць справаздачу, каб пазьбегнуць беспарадку пры складаньні актаў сьмерці. Мы ляжалі на камянях і назіралі за нашым этапам, які цягнуўся ў горад на пакуты супольнай лазьні і дэзінфекцыі” (Яўгенія Гінзбург – “Крутая сыцяна”).

Перавозіліся людзі ўжо зьнясіленьня месяцамі зьнявольеньня, сьледства, голаду і біцьця. Цяпер пачыналіся тыдні пакутаў у перапоўненых вагонах для жывёлы, у брудзе, у вар’яцтве смагі (бо не давалі ім піць). Яны ня ведалі, куды едуць, і што іх чакае ў канцы падарожжа. Хто перажывіў гэтае пекла, у Магадане заганыўся ў вялікі этапавы лагэр. Тут адбываўся торг нявольнікамі. Каменданты лагэраў, разьмешчаных пры капальнях, прыходзілі і выбіралі сабе яшчэ найбольш спраўных фізічна вязьняў. Той з камендантаў, які ў іерархіі ўлады стаяў вышэй – выбіраў сабе найбольш дужых асуджаных.

Лагэраў ці – як іх яшчэ называюць – арктычных лагэраў сьмерці ў Магадане і на Калыме было сто шэсьцьдзесят. На працягу гадоў асуджаных зьмяняліся, але ў кожны час у тых лагэрах знаходзілася каля паловы мільёна чалавек. З іх – адна трэцяя паміралі на месцы, іншыя, адбыўшы гады катаргі, выязджалі як фізічныя калекі ці асобы з моцнымі псіхічнымі траўмамі. Хто перажывіў Магадан і Калыму, ужо ніколі ня быў тым, кім быў калісьці.

Лагэр быў садысцкай і адначасова дакладна прадуманай структурай, маючы на мэце зьнішчэньне і забіцьцё чалавека такім чынам, каб перад сьмерцю ён пазнаў самую вялікія прыніжэньні і пакуты. Гэта была калючая сетка зьнішчэньня, з якой, аднойчы трапіўшы ў яе, чалавек часта ня мог ужо выблытацца. Яна складалася з наступных элементаў:

х о л а д – апрануты ў жаласныя і тонкія лахманы асуджаны ўвесь час цярэў ад холаду, замярзаў;

г о л а д – той холад ён адчуваў тым больш востра, што без перапынку быў апанаваны жывёльным голадам, маючы ў якасьці харчу кавалак хлеба і вадку;

к а т а р ж н а я р а б о т а – галодны і замерзлы ён павінен быў цяжка, катаржна, звыш сілы працаваць, капаць і вазіць тачкамі зямлю, разьбіваць камяні, сякчы лес;

н е д а х о п с н у – замерзламу, галоднаму, змучанаму працай і часьцей за ўсё хвораму – не давалі спаць. Мог спаць кароткі час, у ледзяным бараку, на дошках, у лахманах, у якіх працаваў;

б р у д – яму нельга было мыцца, зрэшты не было калі і дзе, ён быў пакрыты коркай ліпкага бруду і поту, сьмярдзеў невыносна;

п а р а з і т ы – увесь час яго жэрлі паразіты. У лахманах гнязьдзіліся

вошы, нары ў бараках аблеплівалі клапы, летам яго замучвалі роі камароў і страшных сібірскіх мушак, якія атакуюць цэлымі хмарамі;

с а д ы з м Н К В Д – безупынна зьдзекваліся над ім канваіры і ахоўнікі – наглядчыкі НКВД. Крычалі, білі кулакамі ў твар, штурхалі, цкавалі сабакамі і з нязначнай прычыны – расстрэльвалі;

т э р о р к р ы м і н а л ь н і к а ў – палітычных вязьняў тэрарызавалі, абкрадалі і зьдзекваліся над імі – крымінальнікі. Ім фактычна належала ўлада на самай нізкай прыступцы;

п а ч у ц ь ц ё к р ы ў д ы – псіхічным мучэньнем было пераносіць пачуцьцё вельмі глыбокай крыўды. Усе тыя палітычныя вязьні былі зусім невінаватыя, яны не зрабілі нічога дрэннага;

с м у т а к і с т р а х – усіх мучыла туга па самых блізкіх, па дому (прысуды даходзілі да 25 гадоў), цалкам адрэзаныя ад сьвету, у невядомасьці, усё больш страшнае заўтра, страх, што кожны дзень можа надыйсьці сьмерць.

“Гэта страшна ўбачыць лагер – пісаў Варлам Шаламаў, які правёў у лагерах дваццаць гадоў, большасьць з іх на Калыме. – Ніводзін чалавек на сьвеце не павінен ведаць лагераў. У лагерным досьведзе ўсё негатыўнае – да апошняй хвіліны. Чалавек робіцца толькі горшым. І ня можа быць інакш. У лагеры шмат таго, пра што чалавек не павінен ведаць. Але ўбачыць дно жыцьця – гэта ня самае страшнае. Самае страшнае тое, калі гэтае дно робіцца сутнасьцю чалавека, калі мера яго маральнасьці запазычаная з лагернага досьведу, калі ў жыцьці знаходзіць прымяненьне маральнасьць крымінальнікаў. Калі розум чалавека стараецца ня толькі апраўдаць тыя лагерныя пачуцьці, але і служыць ім”.

І далей: “Лагер быў для чалавека вялікім выпрабаваньнем характару, звыклай чалавечай маральнасьці, і дзевяноста дзевяць адсоткаў людзей не вытрымлівала гэтага выпрабаваньня. Разам з тымі, што не вытрымлівалі, паміралі тыя, што здолелі вытрымаць, намагаючыся быць лепшымі чым усе, больш цьвёрдымі для саміх сабе...”. (Варлам Шаламаў – “Калымскія апавяданьні”).

Першага сьнежня 1937 году Берзін быў адкліканы ў Маскву. Сталін палічыў, што гэты жывадзёр абыходзіўся аднак занадта мякка, загадаў яго арыштаваць і расстраляць. На яго месца, таго ж самага першага сьнежня, у Магадан прыходзіць карабель “Мікалай Яжоў”, які прывозіць двух новых уладароў Калымы – дырэктара “Дальстрою” палкоўніка Карпа Паўлава (застрэліўся ў 1956 годзе) і яго намесьніка, шэфка калымскіх лагераў сьмерці – палкоўніка Сыцяпана Гараніна. Гараніну 39 год. Ён будзе жыць яшчэ адзін год.

Гаранін гэта чорная легенда Калымы.

“Іван Кузьміч, ці памятаеце Гараніна?”

“Ці памятаю? Добра сабе. Я ж бачыў яго блізка, так, як цябе зараз бачу. Ён абыходзіў калону вязьняў. І быў ня сам, са сьвітай. Перш чым зьявіўся, па тэлефоне перадалі: што ён можа сюды заехаць, каб асабіста правесыці інсьпекцыю лагера. Ён быў яшчэ ў Магадане, калі мы ўжо стаялі напатагове. Усё пачышчана, пафарбавана, пасыпана жоўтым пяском. Камендант кідаецца ва ўсе бакі, ня ў стане апанаваць нерваў. Раптам шэпт: едуць, едуць. Брама лагера шырока адчыненая. А ён уязджае ў яе сваёй калонай – некалькі легкавых аўтамабіляў, некалькі грузавікоў з асабістай аховай. Ён выходзіць з першай машыны, а сьвіта маланкава становіцца па баках. Усе з маўзерамі,

у паўкажушках. Ён сам у мядзведзевым футры. Выраз твару пагрозьлівы. Погляд п'яны і цяжкі, як сьвінец. Камендант нашага лагера, маёр, падб'ягае да яго і рапартуе дрыжачым голасам: "Таварыш камендант УСВІТЛагу НКВД. Філія лагера для агляду гатова". "Ці ёсьць тут вязьні, якія ўхіляюцца ад працы?" "Ёсьць", – спалохана адказвае маёр. І з шэрагу выходзяць каля дваццаці чалавек. "Ах так, ня хочаце працаваць, курва ваша маць?" І ўжо ў руцэ пісталет. Бах! Бах! Бах! Паклаў усіх. Хто паварушыўся, таго дабіла сьвіта. "А ці ёсьць тут перадавікі, такія, што перавышаюць нормы? Перадавікі працы?" "Ёсьць, таварыш начальнік УСВІТЛагу НКВД". Радасны, вясёлы шэраг перадавікоў. Ім няма чаго палохацца. Гаранін падыходзіць да іх са сваёй сьвітай, усё яшчэ трымаючы ў руцэ маўзер з пустым магазінам. Не паварочваючыся, падае яго назад сваёй сьвіце. Атрымлівае ад іх новы, зараджаны пісталет, які хавае ў драўляную кабуру, але руку з прыкладу не апускае. "Значыць перадавікі працы? Перавышаеце нормы?". "Так" – адказваюць. А ён ізноў іх пытае: "Ворагі народу перавышаюць нормы? Гм... Вы, праклятыя ворагі народу! Такіх трэба ліквідаваць..." І зноў: Бах! Бах! Бах! І зноў з дзясятка людзей ляжыць у лужынах крыві. А ён нібы павесялеў, вочы ў яго зрабіліся больш спакойныя. Насыціўся крывёю. Камендант лагера праводзіць дарагіх, шаноўных гасьцей у сталойку на прыгатаваны банкет. І радуецца, што сам пазьбегнуў кулі. Калі Гаранін меў ахвоту, страляў і ў камендантаў лагераў. Страшнае гэта было самаўладства, калі начальнікам быў Гаранін. Людзі падалі, як мухі" (Анатоль Жыгулін – "Чорныя камяні").

Гаранін расстрэльваў некалькі, а часам некалькі дзясяткаў людзей штодзённа. Забіваючы сьмяяўся ці сьпяваючы вясёлыя частушкі. Берыя загадаў расстраляць яго зьнячэўку і невядома чаму, нібыта японскага шпега. Але ж магчыма, што той мажны, рослы асілак, сын беларускага селяніна, каваль па прафесіі, напаўпісьменны, нават ня ведаў, што існуе такая краіна – Японія.

Едучы ў Магадан, я меў з сабой нумары трох тэлефонаў. Патэлефанаваў. Першы тэлефон – малады, мужчынскі голас адказаў, што тая жанчына ўжо памерла. Другі – цішыня, ніхто не бярэ слухаўку. Набраў трэці нумар: 23344. Адазваўся нізкі, пагодлівы голас. Я назваўся і пачуў такі зычлівы, нават радасны адказ, нібыта той, па другі бок лініі (я ня ведаў яго асабіста), гадамі чакаў майго візиту. Дамовіліся на спатканьне. Ён спрабуе пазычыць недзе усюдыход, каб мы маглі трохі паездзіць, нешта пабачыць.

Раніцай прыехаў зялёны газік. Кіроўцам была жанчына, якая сказала, што ёй сорак сем гадоў. Дзіўна, але я не запамніў яе імя (можа, яна не назвала яго наогул), толькі той узрост. Сораксемгадоў мела выгляд масіўнай, моцнай жанчыны, у якой усё было высунутае наперад: выпуклае, вырачанае, найперш – вочы і грудзі. У яе былі магутныя, моцныя плечы, і я ня мог уявіць сабе памераў мужчыны, каля якога яна адчула б сябе нясьмелай, слабой, маленькай. Нічога (і таксама думаю, што ніхто) не магло б яе стрымаць.

Каля кіроўцы сядзеў мой учарашні суразмоўца – Альберт Мілтахутдзінаў, пісьменьнік, які правёў на Калыме ўсё сваё дарослае жыццё – больш за 30 гадоў – займаючыся тут пісаньнем, а таксама геаграфіяй гэтай часткі Сібіры. (Паколькі на Калыму некалі можна было трапіць толькі з боку мора, прызвачаліся гаварыць пра яе як пра выспу, што яшчэ больш падкрэсьлівала

ізаляцыю гэтага месца ад рэшты сьвету. Хто выязджаў з Калымы, казаў: “Еду на кантынент”.)

“Паехалі!” – сказала пытаючы-загадваючы Сораксемгадоў. Як толькі рушылі, яна пачала захапляцца румынамі. “Малайцы румыны!” – усклікала, – адсеклі Чаўшэску галаву! (Хоць было гэта ўжо даўно, на яе гэта працягвала рабіць уражаньне.) Калі паадразаем галовы тым, што сядзяць у Крамлі?”

Адразу – адсячы галовы. Падумаў сабе: я на Калыме, тут гавораць такой мовай. Я быў уражаны ня столькі яе словамі, колькі фактам, што трымаючы стырно адной рукой, другой яна паказвала, як належыць сякчы галовы, а ехалі мы па вуліцы з такімі страшнымі ямамі, выбоінамі і калдобінамі, што я адчуваў сябе астранаўтам у вакумнай камеры – ехаў няведаючы, дзе ў мяне галава, дзе ногі, машына то станавілася тарчма, нібыта стартуючы ў неба, то ляцела ў бяздонную прорву.

Але Сораксемгадоў не пераймалася дарогай, яна мела больш важную праблему. “Ах, як яны нас дурачылі! – казалі разьюшана, – “як яны нас дурачылі!”

Яе імпэт, яе гнеў, усе гарматы яе нянавісьці былі скіраваныя на Крэмпль. Там былі тыя, хто 47 гадоў рабіў з яе ідыётку, прапаведуючы неверагодныя рэчы, у якія загадвалі ёй верыць.

“Але мы іх дастанем!” – захаплялася яна сваёй асьляпляльнай, гнеўнай мрояй.

Мы даехалі да затокі Нагаева і затрымаліся над вадой, каля пакінутых, іржавеючых катэраў. Гэтае месца-сімвал, месца-дакумент, з такім цяжарам, як брама ў лагер у Асьвенцыме ці чыгуначная платформа ў Трэблінцы. Тая затока, брама і платформа, гэта тры розныя пастаноўкі той самай сцэны: сыходу ў пекла.

Сярод мільёнаў людзей, якіх выкідалі на гэты камяністы, засыпаны жвірам бераг, на якім мы цяпер стаім, тры мільёны ўжо ніколі не вярнуліся.

Затока выглядае як вялікае возера са спакойнай, шэра-карычневай паверхняй. Уваход у яе з Ахоцкага мора, якое аддзяляе затоку ад Японіі, настолькі вузкі, што, як кажуць, нават у перыяд штормаў тут няма вялікай хвалі. З усіх бакоў відаць цёмна-шэрыя, амаль чорныя ўзгоркі з пакатымі адхонамі, голыя, бяз сьледу зеляніны, нібыта даўно пакінутыя адвалы вугалю ці шлаку. Сьвет пануры, аднастайны, мёртвы. Бяз дрэваў, бяз птушак. Не відаць ніводнага руху, не чуваць ніводнага водгаласу. Хмары нізкія, паўзуць па зямлі, нібыта заўсёды сунуцца ў нашым кірунку, на нас. Гэтае асяроддзе правакуе да крайніх паводзінаў, тут можна ашалець, звар’яець, або ўпасьці ў самую прыгнятаючую дэпрэсію; найбольш цяжка захаваць нармальнасьць і веру ў тое, што прырода тут можа быць прыхільная, што ня хоча пазбавіцца нас. У такім месцы як Калыма прырода братаецца з катам, дапамагае яму ў зьнішчэньні безабароннай і нявіннай ахвяры, выслугоўваецца перад злачынцамі, прыніжаецца перад імі, штараз падсоўваючы ім усё новыя прылады катаваньняў – траскучы мароз, ільдзяныя віхуры, высачэзныя сумёты, вялізныя, што нельга перайсьці, халодныя пустэльні.

І вось да гэтай затоці прыплывалі караблі, што везлі ў сваіх трумах сьціснутых, паўжывых ад голаду і духаты вязьняў. Тыя, хто яшчэ рухаўся, сыходзілі па трапах на бераг. Уласна тады яны ўпершыню бачылі затоку. Першае ўражаньне занатаванае ў дзясятках успамінаў: адсюль ужо ня вярнешся. Іх строілі ў калоны. Пачынаўся падлік вязьняў. Шмат ахоўнікаў былі, уласна кажучы, непісьменнымі, складаньне вялікіх лічбаў для іх было

вельмі цяжкім. Пераклічка доўжылася гадзінамі. Напаўапанутыя ссыльняы стаялі нерухома, хвастаныя віхураю, у завірусе. Нарэшце, даносілася руцінная перасьцярога канваіраў: “крок улева, крок управа – лічыцца спробай да ўцэкаў – страляем без папярэджаньня!”

Тая формула была аднолькавая на ўсім абшары СССР. Дзвесьце мільённы народ павінен быў ісьці зьяднанай калонай у загаданым напрамку. Кожнае адхіленьне ўлева, ці ўправа азначала сьмерць.

Ад затокі іх гоняць па галоўнай вуліцы Магадану, на якой сёньня стаіць мой гатэль. Гэта была першая вуліца ў горадзе. Яе пабудоваў Берзін і назваў сваім імем – начальнікі НКВД давалі свае імёны гарадам, пляцам, фабрыкам, школам – паволі (ці нават – хутка) ўзьнікаў сапраўдны НКВД-лэнд. У 1935 годзе Берзін адкрыў у Магадане парк Культуры, даўшы яму імя свайго начальніка, шэфа НКВД – Ягоды. Праз тры гады і Берзін, і Ягода былі расстраляныя. Вуліцу Берзіна назвалі вуліцай Сталіна, а Парк Ягоды атрымаў імя новага шэфа НКВД – Яжова. Праз год расстралялі Яжова і парк атрымаў імя Сталіна. У 1956 годзе вуліцу Сталіна пераназвалі ў Маркса, а парк Сталіна назвалі паркам Леніна. Як надоўга – невядома. Аднак гарадская рада прыйшла да добрай думкі і надае вуліцам непалітычныя назвы. Так ёсьць Газетная, Паштовая, Гаражная, Набярэжная. Бо ж газеты, пошта, гаражы і набярэжныя будуць заўсёды.

Змучаныя калоны, прайшоўшы вуліцай Берзіна-Сталіна, зьнікалі ў брамах перасыльных лагераў, якіх у горадзе і ў бліжэйшай ваколіцы было некалькі. Да нядаўняга часу ў Магадане было ўсяго толькі некалькі мураваных будынкаў і ўвесь горад, які складаўся са шматлікіх драўляных дамкоў, над якімі ўзьнімаліся вартавыя вышкі, выглядаў як вялікі, раскінуты на пагорках лагер зімой засыпаны сьнегам, летам патанаючы ў гразі.

Праз некалькі дзён калоны вязьняў ішлі далей, падганяемыя крыкамі канваіраў, прыкладамі, брэхам сабак. Найважнейшым было дайсьці да месца, бо хто слабеў і падаў – таго дабівалі. Калоны прасоўваліся ўглыб Калымы, да прызначаных ім лагераў і прымітыўных, дзяўбаных рыдлёўкамі і кіркамі, капальняў золата, плаціны, срэбра, сьвінцу, урану. Ішлі з Магадану часам штодзённа, часам штотыдзень, дзясяткі гадоў, адна за другой, сотня за сотняй, тысяча за тысячай, ідучы да месцаў прызначэньня адзінай тут дарогай – Паўночнай – і зьнікаючы па чарзе ў вечна пануючай, густой і халоднай імгле.

“Альберце, – спытаў я, – ці можам мы ўбачыць старыя лагеры?” Ад затокі мы паехалі ўгору, шляхам вязьняў – у горад.

Сораксемгадоў праклінала мясцовую бюракратыю. Дык вось, Магадан і штат Аляска ўсталявалі супрацоўніцтва. На два тыдні сюды запрасілі групу амерыканскіх дзяцей. Кожнае дзіця павінна было жыць у нейкай расейскай сям’і. У горадзе дайшло да вайны, бо кожны хацеў мець такое дзіця ў сябе. Натуральна, справа была ня толькі ў малым амерыканцы, хоць людзі тут надзвычайна шчодрыя. Справа ў тым, што каму прызначалі такога заморскага госьця, там адразу ж адбываўся ремонт камяніцы, фарбаваньне сьценаў, уклучваньне лямпачак на лесьвічных клетках, устаноўка шыбаў у вокнах, падмятаньне падворку, ремонт каналізацыі, кранаў, замена ракавінаў і ваннаў, змазваньне замкоў і завесаў у дзвярах. Якраз нехта з дому, у якім жыла Сораксемгадоў, хацеў атрымаць малага янкі, але, як яна сказала нам сярод крыкаў, сьмеху і праклёнаў, ён даў замалы хабар. Таму лесьвічная клетка засталася цёмнай і няма цёплай вады.

Увогуле живецца цяжка.

Жыхар Магадану К. І. Іваненка скардзіцца ў лісьце ў сваю газету: “Некалькі дзён таму ў часопісе “Кресьцянка” я прачытаў свой гараскоп, з якога вынікала, што існуе імавернасьць, што мне ўдасца купіць нешта дарагое, але карыснае. Дык вось я стаў перад дзьвярыма крамы “Мелодыя”, яшчэ перад тым, як яна адчынілася, з надзеяй купіць тэлевізар. На жаль, не атрымалася. Але ж побач ёсьць крама з абуткам, тады я сьпяшаюся купіць боты. На жаль, і тут у мяне не атрымалася. Я зайшоў па чарзе ў тры агароднінныя крамы – нідзе не было бульбы. Пачаў хадзіць ад крамы да крамы, каб купіць што-небудзь, нават неабавязкова, каб ужо дарагое і неабавязкова патрэбнае, але нідзе нічога не купіў. Урэшце, апынуўся ў краме нумар 13, якая ў народзе называецца “Тры парасяткі”. Там прадавалі піва. Што з таго, калі аказалася, што піва прадаюць толькі тады, калі нехта прынясе з сабой з дому куфаль...” (“Магаданская Правда”, 27. IV. 1990).

Далёка ехаць не давялося. Пустыя лагеры засталіся ў старых кварталах, на засьнежаных вуліцах бяз ходнікаў і ліхтароў. Частка з іх пераўтворана ў нейкія склады і сховішчы. Рэшта разбураецца і рассыпаецца. Яшчэ стаяць, бачныя то тут, то там вартавыя вежы – крывыя, пахіленыя, гнілыя. У сьнезе і гразі ляжаць разьбітыя брамы, платы і слупы, ужо бяз дроту – дрот пакралі. Большасьць баракаў былі разабраныя на дровы, на паліва, некаторыя яшчэ стаяць, але пустыя, без дзьвярэй і вокнаў.

Паўсюль, у Варкуце, у Нарыльску, у Магадане, кідаецца ў вочы галеча лагернага сьвету, яго крайне жабрацкая беднасьць, бяздарныя, нядбайныя часовыя збудаваньні, неахайнасьць і прымітыўнасьць. Гэта сьвет сцяпаны з латаў і лахманоў, зьбіты заржавелымі цвікамі звычайнай сякерай, зьвязаны радняным шнуром, сьцягнуты абы якім дротам. Каб сьцерці сьляды злачынства, тут ня трэба нічога разьбіваць, разьбіраць, узрываць. Палова архіпелагу ГУЛАГ патанула ўжо ў багне і ў гразі. Палова лагераў у Сібіры зарасло лесам, а дарогі да іх размылі веснавыя воды. У гарадах на месцах многіх лагераў ужо стаяць новыя кварталы, фабрыкі, спартыўныя стадыёны.

Летам, калі нехта паедзе Паўночнай дарогай праз Калыму – на Карамкен, Стрэлку, Бальшавік, ён будзе ведаць, у якім месцы, прыкрытыя лясамі і пагоркамі, знаходзяцца старыя лагеры, знойдзе там кучы трухлеючых жэрдак, кавалак жалезнай рэйкі, рэшткі гліны, з якой была пабудаваная кухня. Сумнеўна, каб знайшоўся нейкі прадмет, які можна скарыстаць – там ня будзе ні лыжкі, ні міскі, ні кіркі, ні рыдлёўкі, ні цэгля, ні дошкі, усё гэта было забранае яшчэ вязьнямі ці іх канваірамі, альбо пазьней разабранае мясцовым насельніцтвам, бо кожная з тых рэчаў мае тут свой кошт, сваю вартасьць.

Праз некалькі гадоў сьвет лагераў замяце за сабой апошнія сьляды...

“Альберце, – зноў спытаўся я, – ці ў Магадане нічога не засталася з тых часоў? Ніводнага матэрыяльнага сьведчаньня?”

Задумаўся. “Хутчэй не, – сказаў ён праз момант, – сядзіба “Дальстрою” была разбураная. Лагеры НКВД – разбураныя. Сьледчы ізалятар – разбураны. Паўсюль ужо стаяць новыя дамы, ці пракладзеныя там новыя вуліцы.

Але адзін дом усё яшчэ ёсьць, ён захаваўся, бо стаіць трохі ўбаку, схаваны

паміж дамамі жылога кварталу. Гэта былы Дом Падрыхтоўкі Палітычных кадраў НКВД калымскіх лагераў”.

Караскаючыся па вялізных завалах сьнегу, мы пайшлі да таго дому. Ён двухпавярховы, стары і сёння здаецца малым. У галоўнай зале некалькі школьніц, бледных і сур’ёзных, засяроджана практыкаваліся ў балетных фігурах.

Менавіта ў гэтай зале адбываліся інструктажы забойцаў. Тут вызначалі частату і памеры экзекуцыяў. Сюды прыходзілі Гаранін і Паўлаў, Нікішаў і Ягораў. Сотні іншых, чые ствалы наганаў былі яшчэ цёплыя.

На іх вачах, пры іх дапамозе, а часам ад іх рукі – загінулі тры мільёны людзей.

Мы хадзілі па пустым будынку. “А што тут?” – спытаў я Альберта, паказваючы на нейкія дзверы.

За дзвярыма была прыбіральня катаў. Яна мела памер сярэдняга пакою. Ніякіх унітазаў. Толькі ў бетоннай, няроўна пакладзенай падлозе шэсьць авальных дзірак. Шэрыя сьцены, поўныя карычневых падцёкаў. Зламаны кран.

“Гэта ўсё, што засталася, Альберце?” – “Гэта ўсё”, – адказаў ён.

У мяне з сабой дзье кніжкі: Варлама Шаламава “Калымскія апавяданні” і Аляксандра Вайсьберга-Цыбульскага “Вялікая чыстка”. Цікава супастаўляць гэтых аўтараў, іх сьветапогляды і постаці. Гэтае параўнаньне дазваляе хоць трохі ўнікнуць у расейскае мысьленьне, у яго загадку і сьпецыфіку. Абедзве кніжкі – гэта аповесці-дакументы пра той самы досвед ахвяры бальшавісцкай рэпрэсіі, але як жа адрозьніваюцца думкі іх аўтараў!

Абодва належаць да таго самага пакаленьня (Вайсьберг народжаны ў 1901 г., Шаламаў – у 1907). Абодвух арыштоўваюць у 1937 г. (Шаламава, ужо другі раз, у Маскве, Вайсьберга ў Харкаве, дзе ён працуе па кантракту інжынерам). Абодвух катуе, прыгнятае, прыніжае НКВД. Яны цалкам невінаватыя, чыстыя, добрасумленныя людзі.

Але далей пачынаюцца адрозьненні.

Пытаньне ў наступным: што будзе пераважаць у нас, вырашаць нашыя адносіны да жыцьця, да рэчаіснасьці? Цывілізацыя, традыцыя, у якой мы выраслі, ці вера, ідэалогія, якой мы валодаем, і якую мы вызнаем?

Аўстрыец Вайсьберг – чалавек Захаду, выхаваны ў духу картэзіянскага рацыяналізму, у духу дапытлівай і крытычнай думкі.

Шаламаў – расеец да крыві і косткі, ніколі не выязджаў з Расеі, з заходняй думкай сутыкаўся спарадычна, усё ў ім ад пачатку і да канца расейскае.

Адначасова чалавек Захаду – Вайсьберг, шчыры і перакананы камуніст, а чалавек Расеі, для якога Масква “самы блізкі яму горад сьвету” – Шаламаў, глыбокі антыкамуніст.

Як кожны з іх цяпер аднясецца да сваёй сітуацыі ахвяры варварскіх рэпрэсіяў, да “непатрэбнай лютасьці”, да ўсяго кашмарнага сьвету сталінскіх чыстак які іх атачае, да турмаў, лагераў, прысудаў?

Вайсьберг перакананы, што трапіў у вар’ятню, што сьледчыя афіцэры НКВД – гэта звар’яцелыя людзі, што Саветы эпохі Сталіна гэта сьвет вар’яцтва, парані, абсурду. Тое, што тут адбываецца – піша ён – “цалкам бяз сэнсу, гэта выбрыкі расьперазанага апарату, зьдзек над усялякай рацыянальнай інтэрпрэтацыяй”. Або: “Схапіўся за галаву. Хіба я трапіў у вар’ятню?” Або: “Гэта ж усё чысьцейшае шаленства. Мне проста не хапае

словаў, каб ахарактарызаваць гэта”. Год 1937: “Пачаліся спаборніцтвы ў вар’яцтве”. І г.д., і г.д. Прычым ён ні на хвіліну не адступае ў той час ад сваіх перакананняў: “Я нямецкі камуніст, – кідае сьледчаму афіцэру, – і прыбыў у гэтую краіну, каб узяць удзел у будаўніцтве сацыялізму. Я патрыёт Савецкага Саюзу”.

Ён перакананы, што знаходзіцца ў вар’ятні, што ён у страшнай краіне вар’яцтва і сюрэалістычнай параноі. Вайсьберг ня падае духам, яго розум заходняга рацыяналіста ў самых страшных варунках перапоўненых, брудных і сьцякаючых крывёй турмаў інтэнсіўна працуе – шукае рацыянальнага, разумнага тлумачэньня таму, што адбываецца вакол яго. У кожнай камеры, у якую яго кідаюць, Вайсьберг спрабуе дыскутаваць, ставіць пытаньні, хоча абменьвацца думкамі.

Але яго расейскія таварышы па няшчасьці глядзяць менавіта на Вайсьберга, як на вар’ята! “Чаго ты кідаешся? – кажуць, – Чаго ты хочаш дамагчыся? Цярпі і сядзі ціха!”

Паміж тымі двума постацямі няма ніякай сувязі, ніякай мовы. Таму я ня ведаю, ці маглі б Вайсьберг і Шаламаў паразумецца.

Бо для Шаламава ўсё, што яго акружае, гэта частка сьвету прыроды. Лагеры належаць да прыроднага парадку, а не да чалавечага парадку. Ці можа чалавек бунтавацца супраць таго, што насталі вялікія марозы, або прыйшла страшная паводка? Калі прыйшла паводка, і нехта пачне пагражаць рацэ, дык скажуць, што ён вар’ят, што ўцёк з вар’ятні. Калі прыйшла паводка, трэба залезьці на самае высокае дрэва і цягнуць чакаць, калі вада спадзе. Гэта рацыянальнасьць, гэта адзінае разважлівае дзеяньне. Калі чалавек трапіў у лагер, ён не павінен бунтаваць, бо яго за гэта расстраляюць, але павінен жыць так, каб ператрываць. Можа вада ў рацэ некалі спадзе, можа з лагэру калісьці выпусьцяць. Больш нічога зрабіць не атрымаецца і нават ня трэба.

У “Калымскіх апавяданьнях” сьвет за дротам лагэру практычна не існуе. Вестка пра заканчэньне другой сусьветнай вайны даходзіць туды са спазьненьнем і не выклікае ўражаньня. Сапраўдным і адзіным сьветам ёсьць лагер. Лагер – гэта зборная і лагічная структура. Чаму Вайсьберг ва ўсім гэтым бачыў абсурд? Калі б лагер быў абсурдным, распаўся б зараз жа. Толькі логіка лагэру – гэта логіка забойства, гэта іншая рацыянальнасьць, чым тая, якую шукаў аўстрыйскі інжынер-камуніст.

Гэта розум Шаламава рацыянальны і лагічны, а розум Вайсьберга заблуканы, згублены ў абстракцыях.

“Кожнае ўмяшаньне ў тое, што нясе лёс, у волю багоў, было чымсьці такім, чаго рабіць ня трэба, і яно пярэчыць кодэксу паводзінаў у лагэры”, – успамінае Шаламаў. І ў дадатак: “Хто думае, што можна паводзіць сябе інакш, той ніколі не дакрануўся да сапраўднага дна жыцьця, яму ніколі не давялося канаць у “сьвеце без герояў”.

Гэтае адрозьненьне ў поглядах Шаламава і Вайсьберга адносна сьвету рэпрэсіяў, “іншага сьвету” (Гэрлінг-Грудзінскі), у які яны былі ўкінуты, тлумачыць магчыма вялікі расейскі філосаф Уладзімір Салаўёў: “Процілегласьць двух культур – усходняй і заходняй – востра абазначылася ўжо на пачатку гісторыі чалавецтва. Калі Усход будаваў фундаменты сваёй культуры на абсалютным падпарадкаваньні чалавека вышэйшай сіле, звышнатуральнасьці, дык на Захадзе наадварот, чалавек быў пакінуты

ўласнай вынаходлівасці, якая дазваляе шырокую арыгінальную творчасць”.

Па вуліцах Магадану ходзяць высокімі калідорамі выкапанымі ў сьнезе. Яны вузкія, каб разьмінуцца трэба прыпыніцца, прапусьціць другую асобу. Часам так атрымліваецца стаць твар у твар з якім-небудзь старэйшым мужчынам. Заўсёды, заўсёды прыходзіць мне тады да галавы пытаньне: “А вы кім былі? Катам ці ахвярай?”

І чаму гэта мяне інтрыгуе і хвалюе? Чаму я ня здольны паглядзець на гэтага чалавека звычайна, бяз той нясьцерпнай і дакучлівай цікавасці? Аднак, калі б я адважыўся і задаў бы яму гэтае пытаньне, а ён павёў бы сябе шчыра, дык мог бы пачуць адказ: “Бачыце, перад вамі і кат, і ахвяра.”

У гэтым таксама была рыса сталінізму – што ў шмат якіх выпадках не-магчыма аддзяліць тыя дзьве ролі. Спачатку нехта зьбіваў як сьледчы афіцэр, потым сам сядзеў і быў біты, пасля выраку выходзіў і помсыціў і г. д. Гэта быў сьвет замкнутага кола, з якога існавала толькі адно выйсьце – сьмерць. Гэта была кашмарная гульня, у якой прайгралі ўсе.

Я забраўся далёка над затокай. У гэтым месцы ўжо не было чуваць гораду. Найперш не было чуваць Калымы. Недзе за ўзгоркам, які спускаўся да затокі, у цішыні і ў цемры ляжалі яе памерлыя. У адным з успамінаў я прачытаў, што вечная мерзлата Калымы так кансервуе парэшткі, што твары пахаваных захоўваюць нават свой выраз. Твары людзей, якія ўбачылі тое, чаго, як асьцерагаў Шаламаў, чалавек не павінен бачыць.

Я падумаў пра жахлівую дарэмнасьць цярпеньня. Каханьне пакідае свой твор – гэта наступныя пакаленьні, якія прыходзяць на сьвет, працяг чалавецтва. Але цярпеньне? Такая вялікая частка чалавечага жыцьця, балесная і найцяжэйшая, мінае і не пакідае сьледу. Калі б сабраць энэргію цярпеньня, якую аддалі тут мільёны людзей, і пераўтварыць яе ў стваральную сілу, з нашай планеты можна было б зрабіць квітнеючы сад.

Але што засталася?

Заржавелыя корпусы караблёў, дагнаваючыя вартавыя вежы, глыбокія ямы, з якіх некалі здабывалі нейкую руду. Панурая, мёртвая пустэча. Нідзе нікога, бо замучаныя калоны ўжо прайшлі і зьніклі ў вечнай халоднай імгле.

[...]

Сярэдняя Азія, гібель мора

Самалёт робіць шырокую дугу, і калі яго крыло нахіляецца, відаць зморшчаныя ветрам пласты пяску, што цягнуцца ўнізе. Гэта новая пустыня Арал-Кум, а дакладней – дно зьнікаючага з паверхні зямлі мора.

Зірнем на мапу сьвету, калі правесьці вачыма з захаду на ўсход, у паўднёвай частцы еўразіяцкага кантыненту, убачым ланцуг чатырох мораў: спачатку Міжземнае мора, якое далей пераходзіць у Чорнае мора, потым, за гарамі Каўказу, раскінулася Каспійскае мора і, нарэшце, найбольш высунутае на ўсход, ляжыць Аральскае мора.

Аральскае мора бярэ воды з двух рэк: Сырдар’і і Амудар’і. Гэтыя доўгія рэкі – Сырдар’я 2212 км, а Амудар’я 1450 км – перасякаюць усю Сярэднюю Азію.

¹ Непрамое кіраваньне (англ.)

Сярэдняя Азія – гэта пустыні і пустыні, палі карычневых выветраных камянёў, сонечная сьпёка з неба, пясчаныя буры.

Але сьвет Сырдар’і і Амудар’і іншы. Уздоўж абодвух рэк цягнуцца ўробленыя палі, шчодрія сады. Тут паўсюль безьліч арэховых, фігавых дрэваў, яблыняў, пальмаў і гранатаў.

Вялікай прыемнасьцю было сесьці ў цені ўласнага садочку, пад стрэшкай веранды, якая прадзімаецца, і цешыцца спакоем асьвяжальнага вечару.

Воды Сырдар’і і Амудар’і, а таксама іх прытокаў, дазволілі ўзьнікнуць і расквітнець славытым гарадам – Бухары і Хіве, Каканду і Самарканду. Таксама тут праходзілі наўючаныя караваны Шаўковага Шляху, дзякуючы якім набіралі вагі і каларыту рынкі ў Венецыі і Фларэнцыі, у Ніцы і Севілі.

У другой палове XIX стагоддзя, землі, праз якія цякуць абедзьве ракі, былі заваяваныя царскімі войскамі, пад камандаваньнем генерала Міхаіла Чарняева і сталі часткай Расейскай імперыі ці, дакладней – яе паўднёвай калоніяй, названай Туркестанам, паколькі мясцовае насельніцтва размаўляе (за выключэньнем таджыкаў) на цюркскіх мовах. Верай, якая там пануе непадзельна, зьяўляецца іслам – рэлігія гарачых кліматаў і пустыняў.

У 1917 годзе антыцарскую рэвалюцыю ў Туркестане распальваюць ня ўзьбекі ці кіргізы, а мясцовыя каланісты – расейцы, і такім чынам яны захоўваюць уладу, на гэты раз ужо як бальшавікі. У 1924 годзе Туркестан быў падзелены на пяць рэспублік: Туркменію, Таджыкістан, Узьбекістан, Кіргізію і (у розных этапах) Казахстан.

У гады кіраваньня Сталіна ахвярамі рэпрэсіяў сталі маса сялянаў, мусульманскае сьвятарства і амаль уся (нешматлікая дарэчы) інтэлігенцыя. Апошнюю замянілі расейцы з Цэнтру ці мясцовыя нарыбекі (гэта значыць абруселія) актывісты і бюракраты – узьбекі, таджыкі, туркмены і г.д.

Адыходзячы ад масавых рэпрэсіяў, Хрушчоў, а пазьней Брэжнеў увялі новую палітыку дамінаваньня ў сваіх калоніях. На чале кожнай установы, як правіла, станавіўся мясцовы абруселы, але ягоным намесьнікам заўсёды быў расеец, які атрымліваў указаньні непасрэдна з Масквы. Другім прынцыпам новай палітыкі было адраджэньне старых мясцовых племянных структураў і надаваньне ўлады прадажным, вартым даверу кланам. Пазьней, ужо ў гады перабудовы, уражвалі паведамленьні Генеральнай пракуратуры былога СССР пра барацьбу са страшэннай карупцыяй, якая панавала ў азіяцкіх рэспубліках Імперыі: у турму садзілі мясцовыя ЦК і рады міністраў у поўным складзе. Як гэта – усе кралі? Усе, бо пад назвай ЦК ці іншай кіруючай установы хаваліся старэйшыны пануючага, зьвязанага сваяцтвам і вялікімі інтарэсамі клану. Калі былі нейкія кланы, якія супернічалі паміж сабой і не маглі паразумецца, распачыналася лакальная грамадзянская вайна, як у 1992 годзе ў Таджыкістане. На чале кожнай рэспублікі стаяў візір – першы сакратар ЦК мясцовай партыі. Згодна з усходняй традыцыяй, ягоная ўлада была пажыцьцёвай. Дзюмухамед Кунаеў быў першым сакратаром Казахстана 26 гадоў, ажно Гарбачоў мусіў быў яго зьняць. Шараф Рашыдаў быў першым сакратаром Узьбекістану 24 гады, да сьмерці ў 1983 годзе. Гайдар Аліеў быў шэфам КДБ, а потым першым сакратаром Азербайджану цягам 23 гадоў. Праезд кожнага з іх праз горад быў здарэньнем, якое надоўга запаміналася, доўга ўзгадвалася. Прыдуманая некалі ангельцамі ў Азіі і Афрыцы сістэма *indirect rule*¹, перанятая Масквой, дала ёй поўнае самавольства.

Гэтае адступленьне пра сістэму ўлады дазволіць лепш зразумець нечуваную гісторыю гібелі мора, яе глебу і акалічнасьці.

Вада – гэта ўмова жыцьця, асабліва ў тропіках, у пустыні, бо яе вельмі мала. Калі ў мяне вады хапае толькі на адно поле, я не магу апрацоўваць два палі, калі ў мяне вады хапае на адно дрэва, я не магу пасадзіць два дрэвы. Кожны кубак вады тут выпіты за кошт нейкай расьліны, расьліна засохне, бо я выпіў вадку неабходную ёй для жыцьця. Увесь час паміж людзьмі, расьлінамі і жывёламі тут доўжыцца барацьба за выжываньне, за кроплю вады, без якой няма існаваньня.

Барацьба, але і супрацоўніцтва, бо тут усё трымаецца на крохкай і хісткай раўнавазе, парушэньне якой пагражае сьмерцю. Калі вярблюдцы вып’юць зашмат вады, яе ня хопіць для валоў, валы памруць ад смагі. Калі памруць валы, загінуць авечкі, бо хто будзе цягнуць калаўрот, які наганяе вадку на лугі? Калі загінуць авечкі, якое мяса будзе есьці і чым будзе ўкрывацца чалавек? Калі чалавек будзе голы і слабы, хто засее палі? Калі ніхто ня будзе апрацоўваць палі, іх захопіць пустыня. Усё пазасыпаюць пяскі, зьнікне жыцьцё.

Бавоўну тут вырошчвалі здаўна. Тканіна з бавоўны лёгкая і моцная, а таксама здаровая, бо дае целу прахалоду. З даўніх часоў яна мела добры кошт, бо яе ніколі не вырошчвалі зашмат – бар’ерам заўсёды быў (і ёсьць) хранічны недахоп вады. Каб апрацаваць новае поле бавоўны, трэ было б забраць вадку ў садоў, высекчы лясы, забіць жывёлу. Але як і з чаго тады жыць? Што есьці? Гэтую дылему ўсе ведаюць тысячы гадоў – у Індыі, у Кітаі, у Амерыцы, у Афрыцы. А ў Маскве? І ў Маскве ведаюць!

Пачатак катастрофы прыпадае на шасьцідзясятую гады. Ад таго часу спатрэбілася два дзесяцігоддзі, каб пераўтварыць у пустыню палову ўрадлівых аазісаў Узьбекістану. Дык вось, спачатку з усёй Імперыі сыцягнулі сюды бульдозеры. Разагрэтыя, металічныя тараканы распаўзліся па пячаных раўнінах. Пачынаючы ад берагоў Сырдар’і і Амудар’і, стальныя тараны пачалі рыць у пяску глыбокія равы, па якіх затым пусьцілі вадку з рэк. Гэтых равоў трэба было выкапаць бясконцую колькасьць (зрэшты, іх капаюць далей), калі памятаць, што агульная даўжыня Сырдар’і і Амудар’і складае 3662 кіламетры! Уздоўж тых каналаў, калгасьнікі павінны былі пасадзіць бавоўну. Спачатку гэта рабілі на пустынных непрыдатных землях, але паколькі беллага валакна ўвесь час было мала, улада загадала аддаваць пад бавоўну абрабляемыя палі, сады і агароды. Лёгка ўявіць сабе распач і жудасьць сялянцаў, у якіх адбіраюць адзінае, што яны маюць – куст парэчкі, абрыкос, кавалачак ценю. У вёсцы садзілі бавоўну проста пад вокнамі дамоў, на былых кветніках, на падворках, пад плотам. Садзілі замест памідораў і цыбулі, замест алівак і кавуноў. Самалёты і верталёты ляталі, скідваючы на тыя, патанаючыя ў бавоўне, вёскі, лавіны штучных угнаеньняў, аблогі атрутных пестыцыдаў. Людзі задыхаліся, ня мелі чым дыхаць, сьлеплі.

Хрушчоў хацеў мець свае палі ў Казахстане, Брэжнеў – сваю краіну бавоўны ва Узьбекістане. Абодва былі вельмі прывязаныя да сваіх ідэяў, і ніхто не наважыўся запытацца, які іх кошт.

Вобраз зямлі зьмяняўся хутка. Зьнікалі палі рысу і пшаніцы, зялёныя лугі, загоны ліставай капусты і папрыкі, плантацыі персікаў і цытрынаў. Паўсюль, наколькі хапала вока расла бавоўна. Дзясяткамі, сотнямі кіламетраў цягнуліся яе палі, яе белае пушыстае мора. Куст бавоўны расьце некалькі месяцаў, потым надыходзіць перыяд збору.

“У перыяд збору бавоўны ў Сярэдняй Азіі ўсё замірае. На два-тры месяцы зачыняюць школы, інстытуты, установы. Прадпрыемствы і фабрыкі працуюць напаябароту: усе ідуць зьбіраць бавоўну, працаваць пад пякучым сонцам. І дзеці са школаў, і студэнты, і кормячыя маці, і старыя, і лекары, і настаўнікі. Ніхто, ні пад якім выглядам, ні ў якім выпадку, ня будзе вызвалены ад гэтага абавязку. Сярод нас існуе такое выказваньне: калі не пасадзіш бавоўну – пасадзяць цябе, калі не зьбярэш бавоўну – забяруць цябе. У перыяд збору ўсе гавораць пра бавоўну, усе сочаць за інфармацыяй пра выкананьне плану. Газеты, радыё, тэлевізія – усё служыць адзінай багіні: бавоўне. У Сярэдняй Азіі каля дваццаці мільёнаў людзей жывуць у вёсцы. Дзьве трэці працуе на бавоўне і ўласна нідзе апроч гэтага. Земляробы, садаводы, агароднікі, усе яны мусілі зьмяніць прафэсію – працуюць як работнікі плантацыяў бавоўны. На працу з бавоўнай іх гоніць прымус і страх. Прымус і страх, але ж ня грошы. Падчас збору бавоўны зарабляюць дробязь. А праца стамляючая і аднастайная. Каб выканаць дзённую норму чалавек павінен схіліцца 10-12 тысячаў разоў. Страшэнная саракаградусная сьпёка, удыханьне паветра, якое сьмярдзіць ядахімікатамі, засуха і сталая смага зьнішчаюць чалавека, асабліва жанчын і дзяцей. Але ж чым больш бавоўны, тым наш край шчаслівей і багацей! А ці так насамрэч? Насамрэч людзі плоцяць сваім здароўем і жыцьцём за добрае самаадчуваньне і моцную пазіцыю жменькі дэмаралізаваных кар’ерыстаў (Грыгорый Рэзынічэнка – “Аральская катастрофа”).

Намёк дэмаралізаваным кар’ерыстам: паўсюль было вядома, што людзі Брэжнева ў Маскве і Рашыдава ў Ташкенце падавалі ўзаемна ўзгодненыя, фальшывыя дадзеныя пра збор бавоўны. Рэч была ў прапагандзе і ў грашах – абедзьве мафіі, а дакладней адна, баваўняная мафія, бралі ў кішэню вялізныя сумы за фіктыўныя сотні тысячаў тонаў бавоўны.

Мафіёзі ўзбагаціліся, але мільёны іх пабрацімаў, няшчасных зборшчыкаў бавоўны, пайшлі з торбамі. Справа ў тым, што праца на бавоўне сезонная, гэта самае большае адзін квартал у год, а што рабіць потым? Няма ўжо ні садоў, ні агародаў, няма козаў і авечак. Мільёны людзей ходзяць бяз працы і бяз ніякіх шанцаў, каб атрымаць яе. Жыцьцё прытухла, ліхаманка надыходзіць толькі падчас збору, увосень, а потым усё пагружаецца ў цяжкае, разагрэтае, душнае, трапічнае зьмярцьвеньне.

Тыпова каланіяльная сітуацыя: калонія пастаўляе сыравіну, метраполія вырабляе з яе гатовыя прадукты. Самае большае 10 адсоткаў бавоўны сабранай ва Ўзбекістане перапрацоўваецца ў гэтай рэспубліцы. Рэшту высылаюць на тэкстыльныя фабрыкі ў цэнтральных частках Імперыі. Калі перастаць вырошчваць бавоўну ва Ўзбекістане, стане тэкстыльныя прамысловасьць у Расеі.

Паколькі дырэктыва Масквы гучала (і гучыць надалей) – усё больш бавоўны, ва Ўзбекістане ўвесь час павялічвалі пасяўныя плошчы і колькасьць вылітай на палі вады. Не было гаворкі пра нейкія тэхналогіі, пра дрэнаж, трубы, каналы і таму падобныя прыдумкі. Ваду проста выпускалі з рэк, вада разьлівалася па палях. Аднак перш чым яна дацякала да баваўняных палёў, ужо адна трэцяя гінула, усмоктваючыся бескарысна ў пясок.

Вядома, што пад кожнай пустыняй на некалькі метраў ляжаць вялікія паклады зацьвярдзелай солі. Калі да яе давесьці ваду, разам з вільгацьцю

¹ Марскія прадукты (*im.*)

соль пачне выходзіць на паверхню. І менавіта гэта сталася ва Узбекістане. Утоеная, прыгнечаная, схаваная глыбока соль пачала выходзіць на свабоду. Залатую зямлю Узбекістану, якую спачатку захінула бель бавоўны, бліскучай карой цяпер пакрыла бель солі.

Зрэшты не абавязкова разглядваць зямлю. Калі павее вецер, соль адчуваецца на вуснах, на языку. Пячэ вочы.

Воды Сырдар'і Амудар'і, замест таго, каб цячы да Аральскага мора, па дарозе былі змарнаваныя па волі чалавека на велізарнай дыстанцыі больш за тры тысячы кіламетраў, разлітыя па палях, па бясконцых пустынях. З гэтай прычыны спакойная і шырокая плынь абодвух магутных рэк – адзінай крыніцы жыцця ў гэтай частцы сьвету – замест таго, каб па меры іх ходу расьці і павялічвацца (як гэта звычайна ёсьць у прыродзе), пачала памяншацца, скарачацца, зьвужацца і мялець, ажно, не даходзячы да мора, пераўтваралася ў салёныя, атручаныя поймы, у губкаватыя, сьмярдзючыя палі, у небясьпечныя невысыхаючыя лужыны і раску, каб нарэшце сысьці пад зямлю і зьнікнуць з людскіх вачэй.

Гэтае паселішча называецца Муйнак і яшчэ некалькі гадоў таму было марскім рыбацкім портам. Цяпер яно стаіць пасярод пустыні, мора адсюль у 60-80 кіламетрах. Недалёка ад паселішча, там, дзе быў порт, на пясчаных выдмах стаяць ржавеючыя корпусы рыбацкіх караблёў, траўлераў, катэраў, барак і лодак. Нягледзячы на тое, што фарба лушчыцца і адпадае, яшчэ можна прачытаць некаторыя назвы: “Эстонія”, “Дагестан”, “Находка”. Пуста, побач нікога няма.

Цягам апошніх дваццаці гадоў Аральскае мора, якое з Муйнака нават не відаць, страціла адну трэцюю сваёй паверхні і дзьве трэці аб'ёму. Іншыя вылічваюць, што засталася ўжо толькі палова паверхні мора. Узровень вады за той час упаў на трынаццаць метраў. Пустыні, у якія пераўтварылася яго ўчарашняе дно, сягаюць ужо трох мільёнаў гектараў. З тых пустыняў пясчаныя буры і віхуры ўвесь час выкідаюць у прастору семдзсят пяць мільёнаў тонаў солі і атруты, якая паходзіць са штучных угнаеньняў, што раней былі нанесеныя сюды рэкамі.

Сумнае гэта паселішча – Муйнак. Некалі яно ляжала ў месцы, дзе прыгожая, жыватворная Амудар'я ўпадала ў Аральскае мора – незвычайнае мора ў сэрцы вялікіх пустыняў. Цяпер няма ўжо ні ракі, ні мора. У паселішчы высахла зеляніна, паздыхалі сабакі. Палова людзей выехала, тыя, што засталіся, не маюць куды ехаць. Яны не працуюць, бо гэта рыбакі, а рыбы няма. Са 178 гатункаў рыб і *frutti di mare*¹ засталася ўжо толькі 38. Зрэшты, да мора далёка, як туды дабрацца праз пустыню? Калі няма моцнага ветру, людзі сядзяць на лавачках, абAPERшыся на абадраныя, зруйнаваныя сьцены сваіх бедных дамкоў. Немагчыма высветліць, з чаго яны жывуць, з імі нават цяжка паразумецца. Гэта каракалпакі, яны ледзь гавораць парасейску, а дзеці ўжо зусім не гавораць. Тыя, пад сьценамі, калі ім усьміхнуцца, зрабяцца яшчэ больш панурымі, а жанчыны заслоняць твар. І сапраўды, усьмешка тут выглядае фальшыва, сьмех гучаў бы як скрыгат заржавелага цьвіка аб шкло.

Дзеці бавяцца ў пяску з нейкім пластыкавым вядзерцам бяз ручкі. Абадраныя, худыя, маркотныя. Я ня быў у бліжэйшым шпіталі, які знаходзіцца па другі бок мора, але ў Ташкенце мне паказалі фільм з таго шпіталю. На

тысячу народжаных дзяцей памірае адразу сто. А тыя, якія выжываюць? Лекар бярэ у рукі белыя шкілецкі, яшчэ жывыя, хоць цяжка зарыентавацца, ці жывыя...

Палова людзей тут мае жаўтуху. Тыя, у каго жаўтуха, і яшчэ захварэюць дызентэрыяй, адразу паміраюць. Але як тут захаваць хоць каліва чысьціні? Па картках у месяц тут выпадае адзін кавалак мыла на асобу і – ужо бяз карткаў – вядро вады штодзённа.

Аральскае мора і рэкі, якія ўпадалі ў яго, утрымлівалі тры мільёны людзей. Але лёс таго мора і ягоных двух рэк уплывае на сітуацыю ўсіх жыхароў гэтага рэгіёну, якіх трыццаць два мільёны.

Савецкая ўлада здаўна думала, як бы даць рады няшчасцю, гібелі Аральскага мора, зьнішчэньню Узьбекістана і паловы Цэнтральнай Азіі. Бо вядома, праблема палягае ў тым, што небывалае разьвіцьцё вырошчваньня бавоўны прывяло да трагічнага дэфіцыту вады, які зьнішчае вялікую частку сьвету. Таму трэба знайсці ваду, тысячы кубічных кіламетраў вады, бо інакш узьбекі памруць ад смагі, палі бавоўны засыпле пясок, спыніцца тэкстыльныя прамысловасьць Расеі і г. д. Але дзе ўзяць столькі вады? Спачатку думалі ўзарваць горы Паміра і Цянь-Шаня (адкуль дзьве ракі бяруць пачатак). Пад уплывам гіганцкіх выбухаў з тых гор пойдучь лавіны, вялікія, як Ніл і Амазонка, сыходзячы ўніз, у цяплейшыя рэгіёны планеты, гэтыя лавіны пераўтворацца ў ваду, вада пацячэ ў высохлыя рэкі, рэкі дацякуць да мора і ўсё будзе так, як некалі было – гэта значыць добра, гэта значыць нармальна. Аднак той праект меў два слабыя бакі. Па-першае, такія вялізныя горы, як Памір і Цянь-Шань, можна было б узарваць толькі ўжываючы атамныя бомбы, а жажлівыя выбухі і страсеньні зямлі, якія б спадарожнічалі гэтаму, маглі б быць дрэнна ўспрынятымі сусьветнай думкай. Аднак была больш важная прычына, з-за якой урэшце адмовіліся ад гэтай думкі, менавіта тая, што ўзарваньне масіваў Паміру і Цянь-Шаню зрушыла б вялікія масы замерзлай у ледніках вады, але зрушыла б толькі аднаразова і то ў такіх колькасьцях, што яна магла б затапіць значную частку СССР. Але выйсьце шукалі далей.

У Ташкенце мяне прыняў генэральны дырэктар аб'яднаньня «Санііры» – Віктар Духовы. Гэтае аб'яднаньне зьяўляецца адной са шматлікіх ячэек Міністэрства воднай гаспадаркі былога СССР, якое займаецца Аральскім морам, а таксама Сырдар'ёй і Амудар'ёй, а як займаецца – гэта мы бачым. Трэба разумець, якое значэньне мае міністэрства ў Імперыі. Дык вось міністэрства, пра якое ідзе гаворка, дае працу двум мільёнам чалавек. Кожны дзень, раніцай, два мільёны людзей устаюць з ложкаў, ідуць на працу, сядваюць за сталы, дастаюць паперу і аловак і павінны пачаць нешта рабіць. Шчасьліўчыкі, хто мае працу на месцах. Тыя выцягваюць нейкія вымяральныя інструменты, нейкія лупы і секстанты, лінейкі і рэйкі, і ўсё дакладна вымяраюць і падлічваюць. Але нават беручы пад увагу, што на сьвеце ёсьць столькі рэчаў для вымярэньня і падліку, нялёгка адшукаць працу для двух мільёнаў людзей. Таму над кожнай, нават цалкам фантастычнай ідэяй тут працуе маса экспэртаў і чыноўнікаў.

У сваім кабінэце дырэктар Духовы падышоў да вялікай мапы, якая вісела на сьцяне. Гэта была мапа былога СССР і еўраазіяцкага кантыненту. Духовы: сімпатычны, энергічны спадар, які мае вельмі прыемную манеру паводзінаў. “Выйсьце ёсьць, – сказаў ён мне, – прашу зірнуць”. І пацягнуў далоньню па мапе зьверху ўніз. “Проста трэба, – пракаментываў ён рух сваёй далоні, –

накіраваць ход вялікіх сібірскіх рэк з поўначы на поўдзень. Тады вада пацячэ да нас”.

Потым я праверыў наколькі далёка да тых рэк. Да найбліжэйшай трэба капаць канал даўжынёй у дзье з паловай тысячы кіламетраў.

Калі я пісаў гэта, патэлефанаваў Анвару, інжынеру з аб’яднання, якім кіруе Духовы. “Што новага?” – спытаў я. “Нармальна, – адказаў той, – працуем”. “Над чым?” – спытаў я ізноў. “Як накіраваць воды сібірскіх рэк у наш бок!”

(Працяг будзе)

